

HALMOS István: *A zene Kérszemjében* Budapest, 1959.) jelent meg, és mindegyik a magyar nyelvterület keleti részéről. Örömmel olvashatunk róla, hogy M. CSAPÓ Piroska és VOLLY István öt éve dolgozik a Győr megyei Koronóc népzenei monográfiáján. Erről a munkáról jelent most meg e beszámoló, amely egyben az egész tervezett monográfia vázlata is. Mindenképpen megérdemli tehát, hogy foglalkozzunk vele.

A tanulmány szerzői Koronóc zeneéletének minden fejezetét bemutatják; érzékük van a születő új és az átalakuló régi hagyomány megfigyelésére. Régi és új valóban szinte összeölelkezve él itt egymás mellett: eleven még pl. a lucázás, verses névnapköszöntés, betlehemezés, májusfa-állítás, aratóünnep stb.; viszont a századfordulón alakult ki a szüreti bál most is tapasztalható rendje és a polgáris-nyugatis szerenádozás. Hasonló dinamika jellemzi a dalok divatváltozásait is: helyi vonatkozások révén és az írásbeliség segítségével régi kuruc énekek újulnak fel ismét; a Rádió hatására pedig egyik-másik új stílusú dalunkat „visszarégiesítik,” még a gyermekek is visznek haza évről évre egy-két új játékot.

A helyi cigányzenekar időközben feloszlott ugyan, de máris van helyette beat-együttes, sőt immár a második, és ez is tolódik a népies vonal felé.

A koronócói dalkincs legalább olyan gazdag, mint az említett falvaké, itt azonban alig 15–20 régi stílusú dal van, a többi mind új. A dalok átalakulása a jelenkorig tart: ahogy haladunk az egy-szakaszosság felé, úgy növekszik a verssorok szótagszáma, vagyis hosszúsága. Mintha csak a dalok meg akarnák nyerni a réven, amit a vámon elvesztettek. Míg Bartókék még „csak” 22 szótagos verssorokról számolhattak be, Koronócán már 26–28 szótagos verssorokat is találunk, így pl. az egyik dal rekord-hosszúságú: 103 szótagú.

Ezek az „új” dalok dallam és szöveg szempontjából nem feltétlenül újak, inkább a régiket egészítik ki és toldják meg, néha éppen VOLLY István tevékeny közreműködésével is, akinek jóvoltából ma már legalább féltucat ilyen új koronócói népdal járja a világot.

Szorgalmas szerzőink nemcsak a közismert szerelmi, katonai és bordalokra figyeltek fel, hanem ízelítőül summás-, arató- és munkadalokat is közölnek, sőt olyan eseményeket is találunk a szövegek között, mint pl. a rongyszedők árusdala és hasonlók.

Koronóc zeneélete és hagyománya mindig is eleven, töretlen volt. Az újkori summások pl. egy régi rabének átalakításával fejezték ki bánatukat. Különben épp ők voltak a faluban a legdalosabbak, még az új *Pávákör* is jórészt a valamikori summásokból alakult meg.

Már ebből a beszámolóból is sokat megtudtunk; elképzelhető, hogy milyen gazdag termést takarítottak be a szerzők. Mindnyájunk érdeke, hogy ez a fontos népzenei monográfia mielőbb megjelenjen.

Keresztek, feszületek, kálváriák

Tüskés Gábor

A magyarországi keresztek, feszületek, kálváriák ez ideig mind a történészek, mind a művészettörténészek, mind a néprajzosok figyelmét eléggé elkerülték. Csupán a hazai kálváriákról készült nagyobb összefoglaló tanulmány — SZILÁGYI István munkája — a Magyar Építőművészek Szövetsége és az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 1972. évi pályázatára. BALASSA Iván temetőink kutatási eredményeinek áttekintésekor megállapítja: „míg a néprajz más területein részletekbe menő, de egységes összefoglalásra való törekvés a jellemző, addig a temetőkutatás semmiképpen sem tud sirjelek egy csoportjától, a református fejfáktól, gombfáktól tovább lépni” (BALASSA Iván: *A magyar temetők néprajzi kutatása*. Ethnographia 1973. 225. l.), holott a feszületek, kálváriák jelentős része épp a temetőkben található. HOFER Tamás és FÉL Edit *Magyar népművészet* (Budapest, 1975.) című könyvükben a szakrális művészetben belül már jelentős figyelmet szentelnek a feszületeknek. A bevezető tanulmányban megjegyzik: „Ezek a keresztek egyszerre fejezik ki a városiasodás, polgárosodás törekvéseit és a paraszti izlést” (47. l.).

A gyér magyar szakirodalommal ellentétben külföldön számos munka foglalkozik a templomokon kívül található keresztekkel, feszületekkel, kálváriákkal. E téren igen előrehaladt a német kutatás. Nyugat-Németországban például feltérképezték az összes, az ország határain belül található keresztet, s külön folyóiratban — „Das Steinkreuz” — folyamatosan teszik közzé az összehasonlító vizsgálatok eredményeit. Ausztriában 1975-ben kutatócsoport alakult a mezőn található emlékek feltárására (Arbeitsgemeinschaft für Bildstock- und Flurdenkmalforschung). Tagjai nyomtatott adatlapok segítségével vég-

zik munkájukat. Az osztrák kutatás fellendülését mutatja, hogy az Österreichische Zeitschrift für Volkskunde utolsó tizenöt évfolyamában több mint húsz kisebb-nagyobb tanulmány, ismertetés jelent meg a keresztekkel kapcsolatban. A magyar kutatásnak is nagy segítséget adhat az első önálló kiadvány, mely húsz évi munka eredményét tartalmazza: ADA PAUL: *Steinkreuze und Kreuzsteine in Österreich. Bestandsaufnahme*. Verlag Ferdinand Berger und Söhne, Horn, NÖ., 1975. 68 l, 1 térkép, 56 fénykép.

A szerző — foglalkozása könyvtáros — arra vállalkozott, hogy az Ausztria területén található összes kőkeresztet fölkeresse, lefényképezze, leírja, s megyénként, a falunévek abc sorrendjében kötetbe rendezze. (A címbeli Steinkreuz — Kreuzstein szétválasztás mögött a kereszt alakú kő és a tetszőleges formájú, de szintén kereszttel díszített kő különbsége rejlik.) De a szerző nemcsak a még álló keresztekre vonatkozó adatokat gyűjtötte össze, hanem a már elpusztult keresztekről is megközelítően hiteles képet nyújt. A csaknem száz vizsgált kőkeresztből 83-ról ad részletes leírást, s 56-ról közöl fényképfelvételt. A kutatást megnehezítette a kőkeresztek viszonylag gyér előfordulása (Németországból több százat ismerünk), az írásos források hiánya, s az a tény, hogy más, szintén a mezőn található emlékek — az ún. Bildstock, Lichthauschen, Lichtsäule — nagy száma háttérbe szorítja a kőkereszteket, s a nép gyakran össze is téveszt őkét egymással.

A keresztek térbeli elterjedéséből, az adatok térképre vetítéséből kitűnik, hogy a kőkeresztek leggyakrabban Alsó-Ausztria és Salzburg környékén fordulnak elő. Az Alpok határvonalát képeznek: Dél-Tirol kivételével a hegységtől délre egyetlen kereszt sem található. E jelenségre nehéz magyarázatot találni; a szerző szerint ennek oka a jogszokás különbözőségében keresendő. Írásos adat bizonyítja például, hogy a salzburgi püspöknek joga volt vezeklésként kereszt állítását elrendelni.

A néha több száz éves kőkeresztek értelmezése nehéz. A szakirodalomban különféle elméletek születtek magyarázatukra, állításuk okának felderítésére. Az egyik vélemény szerint (K. KUHFÄHL) a kereszteket gyilkosságok utáni jogi eljárások eredményeként, vezeklésül állították (ún. Sühnekreuz). Egy másik elképzelés szerint (S. BIEDERMANN) határjelekként szolgáltak (ún. Grenzstein). Végül vannak, akik ógermán kultikus emlékeknek tartják a kereszteket. Figyelemre méltó, hogy ezek az elképzelések nem fedik a nép által adott különféle magyarázatokat. A nép általában „nehéz időkkel”, történelmi eseményekkel, járvánnyal hozza összefüggésbe a kereszteket. Nagy a valószínűsége annak, hogy az Ausztriában csaknem ezer éves hagyománnyal rendelkező kőkeresztállítás egyetlen elmélettel aligha magyarázható kielégítően. A különböző elképzelések egymást nem zárják ki.

Földrajzilag ugyan lényegesen távolabb, de az időbeli elterjedés és a lehetséges külföldi analógiák figyelembevétele szempontjából jóval közelebb áll hozzánk a kanadai Québec tartomány feszületeit és kálváriáit ismertető kiadvány: JOHN R. PORTER — LÉOPOLD DÉSY: *Calvaires et croix de chemins de Québec*. Collection Ethnologique québécoise, Les Cahiers du Québec, 1973. Hurtubise HMH, Ltés, Montréal, 115 l., 66 fénykép.

A könyv komplex vizsgálati módszeréből világossá válik, hogy a feszületeket nem szakíthatjuk ki abból a szakrális környezetből, amely létrehozta őket. A megfeszített Krisztus ábrázolása az utóbbi kétezer év keresztény művészetének egyik alaptémája. Éppen ezért az útmenti feszületek nem különíthetők el mereven a téma más művészeti ágban történő ábrázolásaitól. Az alkotók számtalan alkalmat találtak arra (kegyképek, oltárképek, kelyhek), hogy eleget tegyenek a kultusz szolgálatának, kielégítsék a vallásos szimbolizmus szükségleteit. Míg azonban ezek az ábrázolások mindig valamilyen mesterségesen kialakított környezetben — oltáron, az architektúra vagy egy tárgy részeként — jelennek meg, az útmenti feszületek természetes környezetben, a szabad ég alatt állnak. Ez a tény azonban korlátokat szab a művész fantáziájának; nem készítheti a feszületet bármely anyagból, s az apró formák részletezése is fölöslegessé válik, hisz azok úgysí eltűnnek az idők folyamán.

A québeci feszületek európai forrásait a középkori Franciaországban kell keresnünk. Bretagne, Auvergne, Flandria faragott menhirjei, kőkeresztjei szolgáltak mintául az Újvilágban a felfedezők, hódítók, misszionáriusok állította első feszületeknek. Ezek egy idő után — új formák bevezetése, fejlődése által — függetlenedtek európai modelljeiktől. Részletes ikonográfiai analízis feladata lenne a konformis és az eredeti elemek meghatározása, egymástól való elkülönítése. A könyv nyomán követi a feszületeket a legelső ismert, az 1534-ben, Jacques Cartier utazásai során felállított kereszttektől kezdve a port royal-i kolostor temetőjébe 1605-ben állított kálvárián át egészen a XX. század első feléig. A magános feszületek mellett egyre gyakrabban jelentek meg a kálváriák és a keresztutak. Míg Európa kálváriáiban a kereszt körüli személyek száma a XII. századtól a középkor végéig nem emelkedik, sőt az ellenreformációval a „vulgarizáló” figurális ábrázolás

esőkkent, addig a québeci kálváriák szereplőinek száma csak a XX. századra teljesedik ki. Leggyakrabban a latrokat, Szt. Jánost, Szűz Máriát és Mária Magdolnát találjuk a feszületek mellett. A keresztút különös szintézisei azok a kálváriák, amelyeknél a passió számai (arma Christi) jelzik — személyek helyett — a szenvedéstörténetet.

A könyv legérdekesebb része a feszületek és a körülöttük lakók életének kapcsolatát elemzi. A feszületek állítását a nép erkölcsi, vallási, jogi szokásai határozzák meg, a már álló keresztek pedig szerves részét alkotják a közösség életének. Erről tanúskodnak a velük kapcsolatos devóciók, képzőművészeti, irodalmi alkotásokban való továbbélésük. Gyakran közmondások épülnek rájuk, felirataik pedig mértékletességre, helyes magatartásra intik az arra járókat.

A két külföldi példa felhívja a figyelmünket a hazai néprajzkutatás egyik további feladatára: az útmenti keresztek, feszületek, kálváriák világának feltárására.

Karasek, Alfred—Josef Lanz: Krippenkunst in Böhmen und Mähren vom Frühbarock bis zur Gegenwart. N. G. Elwert Verlag, Marburg é. n. (1974) 363 l., IV + 77 képtábla, 16 térkép ill. ábra

Varga Zsuzsa

A magyar nyelv „betlehem”-nek nevezi a karácsonyi eseményeket (a leggyakrabban csak Jézus születését, a pásztorok és a három király imádását) megjelenítő figurális együtteseket. A ma is élő betlehem-készítő hagyományokban igen gazdag Itáliában — éppen úgy, mint a német „Krippe” — a „presepio” (jászol) elnevezés honos. Franciaországban a „santons populaires” kifejezéssel illették azokat a cserépfigurákat, melyekből a betlehemi és egyéb bibliai események összeállíthatók, s amelyek Marseille-ben és környékén napjainkban is szép számmal készülnek. Jelentős a műfaj elterjedtsége Spanyolországban, sőt Európán kívül is. — Hazánkban inkább mint egy népi szokás kelleit tartjuk számon a „betlehemeket”; múzeumaink is csak harmadsorban gyűjtöttek össze polgári, ill. templomi használatra szánt, hivatásos művészekről vagy egyházi alkotóktól származó együtteseket, holott e főként jezsuita missziók révén terjedő szokásoknak és tárgyi kellékeknek Magyarország is otthont adott.

A nagy formátumú, vaskos, szép kiállítású kötetet név-, hely- és tárgymutató, valamint 2040(!) jegyzet teszi jól használhatóvá, illetve rendkívül informatív a további kutatás és a műfaj iránt érdeklődők számára. A kiadó eddigi termékeit ismerő olvasónak talán nem újság, hogy KARASEK és LANZ munkája nem mutatós képes album, hanem egy műfaj történeti alakulásának tudományos szintézise. Különös érdeme, hogy egy rendkívül nagyszabású archivális feltárás eredményeit publikálja. E kutatásokat a kötet számára LUDWIG MARESCH végezte (elsősorban a bécsi Österreichische Nationalbibliothekben és a prágai Klementinumban); munkája nyomán jelentős mértékben kitágul az a történeti kép, amit Rudolf BERLINER alapvető művében (*Die Weihnachtskrippen*. Berlin 1955) még kénytelen volt a XVIII. század végével lezárni. A könyv munkálatai a Deutsche Gesellschaft für Volkskunde kelet-európai néprajzi bizottságának irányításával folytak; a már közel húsz éves „Krippenforschung”-programnak csak egy részét képezi a Csehország—Morvaország kötet.

A több fejezetből álló előszóból kitűnik, hogy a szerzők bevallott szándéka volt BERLINER vizsgálatait időben (napjainkig) és bizonyos vonatkozásokban térben is (pl. kelet felé az Árva völgyéig) kiterjeszteni. A kutatási helyzet más sajátos problémái mellett ugyancsak az előszóban olvashatunk a jezsuita levéltári források feldolgozásáról, a rend misszióinak (így többek között az oroszországinak) történetéről, a betlehem-készítés indusztrializálódásának folyamatáról és a jelenleg ismert emléktárgy történeti és földrajzi megoszlásáról.

A kötet tizenegy topográfiai egységnek megfelelő részre oszlik: 1) Prága, 2) Egerland (Cheb környéke), 3) Érchegeység, 4) az Észak-Cseh Felvidék és „Niederland”, 5) Jeschken-Isergau, 6) Óriás-hegység és Podkrkonoš, 7) Orlice-hegység és Hradec Králové (Königgrätz) környéke, 8) Hrubej Jeseníktől a Fehér-Kárpátokig, 9) Dél-Morvaország és a Cseh-Morva dombság, 10) Cseh-erdő, 11) Csehország középső része. Mindegyik rész történeti, művelődéstörténeti vagy földrajzi bevezetőből és kisebb tájegységeket, illetve a lokális típusokat tárgyaló alfejezetekből áll. (Már itt kiderül, hogy ez a szerkezet nem mindig bizonyos rugalmassággal az óriási adatanyag elosztásánál: pl. csak a Riesengebirgenél találunk külön fejezetet a mozgó és mozgatható betlehemekről — ilyenek azonban szinte az összes többi tájegységnél is előfordulnak, s a szerzők tárgyalják is őket.) Az anyag